

STANOVANJE I KRIZA



Tamara Bjažić Klarin

Pozivajući se na dvadesetostoljetnu „tradiciju” društvenog i političkog aktivizma arhitekata usmjerenog na gradnju kvalitetnijega životnog prostora, namjera tematskog broja naslovljenog *Kriza i stanovanje* bila je potaknuti na „pretresanje” kako današnjeg trenutka u kojem živimo „novo normalno” tako i zaboravljenih znanja i praksi stanovanja, koje su i danas relevantne. U Hrvatskoj svjedočimo sve većem procjepu između boljitka društva i privatnog interesa, posljedicama divljeg kapitalizma koji je zadnjih desetljeća degradirao ustavni koncept javnog dobra. Popis je posljedica ovog procesa poduži—neplanska izgradnja infrastrukturom supstandardnih stambenih naselja, trošne bolnice i škole čiju je zapuštenost ogolio nedavni zagrebački potres, depopulirana Slavonija i povijesna gradska središta na Jadranu, nedostatak dostupnih stanova za mlade uslijed rapidne Airbnb-apartmanizacije i izostanka pristupačnih modela stanovanja bez doživotne hipoteke i kredita, rastuće siromaštvo ljudi treće životne dobi koji ne mogu održavati svoje nekretnine, pužajuća obnova ruralnih prostora potresom devastirane Banije, i da ne nabrajamo dalje. Istodobno, čini nam se da interes za sve navedene teme u javnom i strukovnom diskursu posljednjih desetljeća nikada nije bio manji. Nadolazeća kriza stanovanja nakon Prvoga svjetskog rata bila je poticaj javnim istupima stručnjaka, prisjetimo se članka „Radnički stanovi” Ede Šena iz 1919. ili publikacije Petra Senjanovića *Stambeno pitanje kao svjetski socijalni i državni problem* iz 1926., a onda i arhitekata koji su djelovali u okviru Udruženja umjetnika Zemlja i Radne grupe Zagreb da početkom 1930-ih godina iskorače iz domene užega stručnog djelovanja u polje političkog aktivizma. Ukazujući na probleme tada aktualnoga povijesnog trenutka—socijalnu i stambenu krizu u gradu i na selu, a poglavito na njezine uzroke, odnosno nemogućnost njezina rješavanja unutar sustava liberalnog kapitalizma koji javni interes podređuje privatnome—ovi arhitekti postavljaju zahtjev za uspostavu javnih programa socijalnog stanovanja, ali i za primjenu tipizacije i prefabrikacije u službi stambenog zbrinjavanja

širokih narodnih masa, od kojih tri četvrtine nemaju vlastiti krevet. Nakon Drugoga svjetskog rata navedene postavke postale su temeljem nacionalnih stambenih politika i u državama blagostanja na Zapadu i socijalizma na Istoku, uključujući i nesvrstanu samostalnu Jugoslaviju. Povijesni tijek borbe za što kvalitetniju društvenu stanogradnju, kako u razdoblju socijalizma tako i u doba samostalne hrvatske države u kojem je ta borba stigla svojem kraju (unatoč tranzicijskom surogatu u vidu Programa društveno poticane stanogradnje), u ovom tematskom broju možemo sagledati kroz znanstvene priloge istraživača posvećenih istraživanju stanogradnje, kroz retrospekciju nekih od doajena eksperimentalnih pristupa problemima stanovanja, kao i kroz razgovore s današnjim aktivistima u ovome polju.

U teškim uvjetima poslijeratne obnove koja je zahtijevala brzo djelovanje i maksimalnu ekonomičnost sa stajališta izrade projekata, primjene materijala i stručne radne snage, tipske projekte stambenih, gospodarskih i javnih zgrada, primjenjivih na različitim lokacijama, prepoznalo se kao jedini mogući način ostvarenja postavljenog cilja. Tekst Jelice Jovanović „Pouke jugoslavenske stambene ekonomije u razdoblju prvog petogodišnjeg plana: propusnost granica između tradicije i modernosti” bavi se upravo ovom *bezimеноm* stambenom produkcijom podignutom tijekom prvog desetljeća socijalističke Jugoslavije na *rubnim* prostorima, u rudarskim i industrijskim naseljima Srbije. Konkretno, članak je fokusiran na publikaciju federalnog Ministarstva građevina *Pregled osnova stanova* objavljenu 1948., jedan od prvih kataloga tipskih obiteljskih kuća i višestambenih zgrada. Projekti u katalogu bili su sakupljeni na temelju natječaja na kojem su sudjelovali arhitekti iz većine republika. Ovi projekti bili su prvi korak u daljnjem sustavnom provođenju tipizacije, a onda i prefabrikacije kako građevnih elemenata tako i čitavih sustava razvijanih od konca 1950-ih i masovno korištenih do početka 1990-ih godina.

Načelo tipizacije ishodište je i *Eksperimenta-57* (E-57) splitskog arhitekta Vuke Bombardellija, koji je izložila Sanja Matijević Barčot u članku „Arhitekt Vuko Bombardelli i *Eksperiment-57*”. Bombardelli razrađuje sustav u kojem je osnovna jedinica jednosoban stan organiziran unutar jednog modula—raspona nosive konstrukcije poprečnih zidova. Sustav je fleksibilan sa stajališta veličine stana, ali i njihova povezivanja u zgradu—lamelu s galerijama ili soliter. Redukcija kvadrature stana, koja je jedan od preduvjeta jeftinije produkcije, nije međutim motivirana isključivo materijalnim razlozima, već širom transformacijom društva—kolektivizacijom i emancipacijom žene—pa u predloženom sustavu E-57 važnu ulogu imaju suvremeni kućanski aparati i različiti *servisi*—restorani društvene prehrane, dječji vrtići, praonice rublja itd. Da bi ostvario svoju viziju jeftinog stana od svega 800.000 dinara, koji sa stajališta kvadrature, građevnog programa i drugih parametara nije zadovoljavao tada vrijedeće stambene propise, Bombardelli vodi javnu kampanju, kojom je ne samo ostvario cilj, tj. izgradio više zgrada u Splitu, Mostaru i Čapljini, nego i senzibilizirao javnost za nove modele stanovanja, danas usporedive s tzv. *co-housing* konceptom.

Provođenje tipizacije, ali i prepuštanje stanogradnje početkom 1960-ih godina zakonu ponude i potražnje, odnosno građevnim tvrtkama, za posljedicu su imali megaprodukciju istog tipa stana, a onda i uniformna naselja u kojima često kasni „nadgradnja”—realizacija društvenih sadržaja i krajobrazno uređenje. Ovakve prilike meta su kritike—stanara, povjesničara umjetnosti i sociologa. U Jugoslaviji, u novouspostavljenom polju sociologije grada, proučavaju se utjecaji novoizgrađenih stambenih četvrti na čovjeka, izravno preuzimajući probleme identificirane u zemljama zapadne demokracije, odnosno često i preuveličane zaključke o akutnoj otuđenosti, kriminalitetu, delinkvenciji i drugim društvenim patologijama. Lea Horvat u radu „Kritika na papiru? O sociološkoj kritici kolektivnog stanovanja u kasnom socijalizmu” ukazuje upravo na

apsurdnost ove situacije, tj. na potpuno ignoriranje društvenih specifičnosti samoupravnog socijalizma. Kritika ne jenjava ni 1990-ih, kada se upravo socijalistička naselja dodatno stigmatizira na valu sveopćeg zatiranja svih postignuća dotadašnjeg „režima”. Danas pak, trideset godina poslije u prilikama opće devastacije prostora svakodnevnog življenja, ta ista planirana naselja s velikim udjelom zelenih površina i društvenim sadržajima poželjno su mjesto i novih generacija.

U društvu kojem se kritiku držalo pozitivnom vrijednošću, prijeko potrebnim korektivom aktualnog stanja u cilju općeg boljitka, i koje se nije libilo reformi, radikalni zaokret u stanogradnji ostvaren je usvajanjem Društveno usmjerene stambene izgradnje (DUSI) 1974. Za razliku od prethodnog razdoblja u kojemu tip stanova diktira zakon ponude i potražnje, zadaća DUSI-ja bila je izgraditi stanove udruženim naporima svih dionika, uključujući buduće stanare. Članak „Novozagrebačko naselje Dugave: novi model proizvodnje stambene zajednice” Tamare Bjažić Klarin i Luke Korlaeta donosi historijat pripreme dionice prvoga zagrebačkog naselja Dugave urbanista Ivana Čižmeka i arhitekta Tomislava Odaka, koje se izdvaja od dotadašnje produkcije ne samo po primjeni DUSI-ja nego i po načinu izrade projektne dokumentacije, kao i po urbanističkom modelu naselja bogatog javnim i društvenim prostorima te po arhitektonskim rješenjima zgrada sa stanovima različitih kvadratura u čijoj produkciji i dalje prefabrikacija ima važnu ulogu. Naime, projekt naselja danas nedostižnoga urbanog standarda bio je rezultat planskog djelovanja—raspisivanja urbanističko-arhitektonskog natječaja zasnovanog na temelju Generalnoga urbanističkog plana Zagreba i Provedbenoga urbanističkog plana naselja.

Naselja realizirana provedbom DUSI-ja ujedno su vrhunac socijalističke društvene stanogradnje. Od početka 1990-ih u novouspostavljenom sustava liberalnog kapitalizma stanogradnja se atomizira, a

njezinu kvalitetu diktira, kao i kod sve druge robe, zakon ponude i potražnje. Kako bi stanovanje učinila dostupnijim kreditno sposobnim građanima niže platežne moći, vlada Ivica Račana 2001. uspostavila je Program društveno poticane stanogradnje (POS). Subvencioniran od državnih i gradskih vlasti, POS je međutim imao i zadaću provedbom arhitektonskih, ali i urbanističkih natječaja unaprijediti standard arhitektonske produkcije uopće. Prikaz POS-a u članku „Vrsnoća arhitekture u realizacijama programa društveno poticane stanogradnje (POS) od 2001. do 2020.” Borke Bobovec, Ivana Mlinara i Andriane Pozojević daje nam uvid u činjenicu kako su se upravo natječaji, tj. njihovo ukidanje odrazili na kvalitetu arhitekture, odnosno životnog prostora. U vremenskom luku od dvadeset godina POS-ovi stanovi su prešli put od nagrađivanih arhitektonskih ostvarenja danas vodećih hrvatskih arhitekata do često ispodprosječne produkcije realizirane na temelju javne nabave. Međutim, autori ne upozoravaju samo na ovu anomaliju, već i na niz drugih, poput promjena danas jedinog *Pravilnika minimalnih tehničkih uvjeta za projektiranje i gradnju stanova iz programa društveno poticane stanogradnje*, na neiskorištavanje modela POS-a za izgradnju stanova za najam, kao i na mogućnosti aktivne participacije korisnika kroz ponovnu afirmaciju zadrugarstva.

Dok prvi dio tematskog broja *Kriza i stanovanje* izlaže proces uspostave i razgradnje društvene stanogradnje, drugi je svjedočanstvo o recentnim aktivističkim praksama arhitektica Ane Dane Beroš, Ane Džokić i Ive Marčetić—pobornica društveno-angažirane arhitekture, koje su se ovdje predstavile u prvom licu, putem vizualnog eseja i razgovora.

Javno djelovanje i prakse solidarnosti okosnica su rada grupe ARCHIsquad—odreda za arhitekturu savjesti. U istraživačko-participativnom pilot-projektu *hitna Arhitektura* arhitekti ARCHIsquad-a koristili su stručna znanja kako bi s jedne strane malim arhitektonskim

intervencijama pomogli stanovnicima zagrebačkih četvrti preoblikovati njihov životni prostor u skladu s trenutnim potrebama, a s druge ih izravno educirali o ulozi i radu arhitekata. Vizualni esej Ane Dane Beroš svojevrsna je *obljetnička* izložba, povodom petnaest godina osnutka ARCHIsquad-a. Edukacijski moment rada grupe apostrofiran je reprodukcijom dijelova važne, a zapostavljene knjige-slikovnice *Kultura stanovanja* arhitekta Stjepana Planića namijenjene djeci, poklona jednog od zadovoljnih korisnika kvartovskih savjetovališta projekta *hitnaArhitektura*.

U kontekstu recentnih događaja na potresom pogođenoj Baniji, stambenog zbrinjavanja stradalih u kontejnerima i kamp-kućicama, svojega djelovanja izvan okvira uvriježenih profesionalnih praksi prisjetio se i urbanist i arhitekt Boško Budisavljević. Naime, Budisavljević s tzv. kontejnerskom arhitekturom eksperimentira još 1970-ih godina, isprva upotrebljavajući kontejnere za pomoćne sadržaje u Spomen-parku Kumrovec, a zatim i za različite druge namjene—stambeni i turistički smještaj, urede, trgovinu itd. Program pod imenom Tibo kuća Beta razvijen u suradnji s brodogradilištem „3. maj” iz Rijeke godinama je bio prisutan na tržištu. U Zagrebu je Tibo kuća upotrijebljena kao privremeno rješenje za proširenje postojećih supstandardnih gradnji u dijelovima grada poput Vrbika, predviđenima za rušenje tj. u kojima postoji moratorij na građenje. Kontejneri su trebali zadovoljiti potrebe stanovnika do njihova preseljenja tj. do izgradnje u većini slučajeva nikada realiziranih novih suvremenih stambenih zgrada planiranih na mjestu postojećih.

Razgovor Vesne Vuković s Anom Džokić i Ivom Marčetić svojevrsni je rezime svega navedenoga, ali i naznaka budućeg smjera djelovanja. Džokić i Marčetić govore o svojem radu usredotočene na detektiranje i analizu postojećih problema stanovanja—pada kvalitete, nereguliranosti tržišta, nerazmjera između prihoda i cijene četvornog metra stana, visokih cijena najma, općenitog deficita društvenih

servisa—te njihovih korijena koji sežu u vrijeme 1970-ih odnosno 1980-ih godina kako u zemljama društvenog blagostanja na Zapadu tako i socijalističkih na Istoku. Dekonstrukcija socijalnih država traje do danas, što otvara pitanje alternativnog djelovanja uslijed izostanka stambenih politika bez instrumenata kontrole cijene i kvalitete te ograničenih uglavnom na subvencioniranje stambenih kredita. Džokić i Marčetić jedan od mogućih smjerova vide u redefiniranju baštinjenog modela zadrugarstva, koje postaje „način kolektivnog organiziranja i kolektivnog vlasništva”. Inicijative iz Češke, Mađarske, Hrvatske, Slovenije i Srbije koje razvijaju ovakve alternativne modele nedavno su okupljene i ozakonjene u Europskoj zajednici MOBA housing.

Dok čekamo da zažive neki od prijedloga i alternativnih modela, potrebno je istodobno ponovno sustavno djelovati u polju kulture stanovanja i življenja, skupu vrijednosti koje predstavljaju daleko više od stana, odnosno njegova unutrašnjeg uređenja. Šteta koja je izravna posljedica ovako sužene perspektive s jedne strane i legalizacije divlje izgradnje te *urbanizma parcele* s druge dugoročno je nepopravljiva. Suočeni s ovim izazovima, poput svojih prethodnika, arhitekti moraju javno govoriti o ishodištima i uzrocima složenih problema lobirajući za promišljanje prostora svakodnevnog življenja na razini ne samo stana nego i zgrade, njezina okoliša, ulice, cijeloga naselja i grada.

život umjetnosti